

ELIZABETH L. EISENSTEIN

Konec knjige?

»Knjiga o knjigah se zapira« – tak je bil naslov nad poročilom o *Gutenbergovih elegijah* Svena Birkerts izpod peresa Jonathana Yardleyja, objavljenim decembra 1995 v Washington Postu. Avtor in poročevalec soglašata, da postajajo take žalostinke vse pogostejše. Birkerts navaja kot ustrezen primer *Smrt književnosti* Alvina Kernana, Kernan sam pa omenja v enaki zvezi vrsto drugih naslovov. V šestdesetih letih so za usihanje knjige krivili predvsem elektronske medije, radio, film in televizijo. Danes večkrat slišimo govoriti o osebnih računalnikih, bankah podatkov in kibernetičnem prostoru. A kakor koli različne so diagnoze, ostaja mračna prognoza bolj ali manj enaka.

»Zahtevni svet branja je vedno bolj potisnjen ob stran zaradi lahkotnejšega sveta avdia in videa,« piše Yardley. Birkertsova formulacija je bolj zanosna in daljnosežna:

Kot je najprej postavil teorijo Marshall McLuhan (Kernan pa jo je potrdil), smo sredi epohalne tranzicije; /.../ družbeni premik od na tisku temelječih do elektronskih komunikacij je za kulturo enako ključen kot premik, ki ga je prinesla Gutenbergova iznajdba premičnih črk. /.../ Če nam to dejstvo še ni prodrlo do zavesti, /.../ je to deloma zato, ker novica o spremembi prihaja do nas počasi, postopno, prek uveljavljenih tiskovnih agencij. Ta v krogu potekajoča prenova se dogaja v vseh delih, na vseh ravneh, in njen zagon ne bo oslabel, dokler se ne bo elektronska mreža pretkala skozi vsako potencialno dobičkanosno špranjo. Čez deset, petnajst let svet ne bo več niti podoben tistemu, česar se spominjamo, niti temu, kar doživljamo zdaj. /.../ Naš odnos do osi prostor-čas bo drugačen od tistega, s čimer smo živeli tisočletja.

Pripomniti je treba, da s tiskano knjigo še ne živimo »tisočletja«, niti eno tisočletje ne. Še več, v stoletjih po Gutenbergovi iznajdbi naše doživljanje »vesoljskega časa« seveda ni ostalo nespremenjeno. Občutek, da smo »sredi epohalne tranzicije«, pravzaprav povezuje našo generacijo z nekaj prejšnjimi rodovi. Alfred de Musset je leta 1836 opisal, kako je njegova generacija doživljala čas po francoski revoluciji in napoleonskih vojnah: »... za njimi uničena preteklost; pred njimi prvi odbleski prihodnosti, vmes pa dva svetova ... nemirno morje, polno razbitin ... z eno besedo: sedanjost.« Pozneje je Henry Adams pisal o tem, kako so ga železniška proga od Bostona do Albanyja, prvi Cunardov parnik in napeljava telegrafskih žic ločili od izkušenj prednikov. V začetku dvajsetega stoletja je Samuel Eliot Morison rekel isto o motorju z notranjim izgorevanjem, jedrski cepitvi in dr. Freudu.

Je misel, da je z nastopom novih medijev vzniknila nova doba, vtisnjena tudi v našo preteklost? Če hočemo vpeti sedanje poglede v nekakšno zgodovinsko perspektivo, bo nemara dobro razmisliti o reakcijah na prejšnje spremembe v zvezi z mediji. Pred nedavnim sem se lotila preučevanja takih reakcij, začenši s komentarji iz prvega časa po nastopu premičnih črk. Da ne bi bila predolga, bom v tem eseju pustila ob strani prva stoletja tiska in govorila samo o poznejšem obdobju, v katerem so leseno ročno stiskalnico zamenjali železni stroji na parni pogon.

Industrializacija papirništva in uporaba železnih cilindrskih stiskalnic, vpreženih v paro (ki jih je leta 1814 prvi uporabil London Times), sta izzvali veliko komentarjev. Vendar pa so ob novih strojih predvsem prišle v rabo nove prisposode, stare teme pa se niso dosti spremenile. O tisku se je sicer v devetnajstem stoletju govorilo bolj kot o »mogočnem stroju napredka« in ne toliko kot o »božanski umetnosti«, vendar so tako prijatelji kot sovražniki gledali nanj precej enako kot v prejšnjih stoletjih. Seveda so bila mnenja ostro razdeljena, vendar vzrok za to ni bil toliko v industrializaciji papirništva in tiska kot v političnih prevratih, povezanih z atlantskimi revolucijami.

Tom Paine je v svoji utemeljitvi načel deklaracije o človekovih pravicah iz leta 1789 napadel Edmunda Burka, češ da »se zaman trudi ustaviti napredek znanja«. »Nihče še ni odkril, kako bi lahko človek izničil svoje znanje ali odmisli svoje misli.« Nevednost ima čudno lastnost: ko jo razpršiš, jo je nemogoče znova vzpostaviti.« Painovim pogledom so pritegnili njegovi prijatelji med francoskimi revolucionarji, na primer Condorcet, ki je videl v Gutenbergovi iznajdbi začetek novega obdobja svetovne zgodovine. Revolucionarji so si bili edini, da je tisk sprožil neustavljiv proces, kateremu je bilo namenjeno, da bo odpravil tako kraljevski monopol moči kot tudi duhovniški monopol nad učenjem. To mnenje je na začetku devetnajstega stoletja prevzela večina nasprotnikov Metternicha in restavracije Burbonov. Ustanavljale so se družbe za svobodo tiska; vse pisane ustave, ki so jih v devetnajstem stoletju predlagale liberalne stranke po vsej celini, so podpirale klavzulo o svobodi tiska v deklaraciji o človekovih pravicah iz leta 1789. Zavzemanje za svobodo tiska je postalo prepoznavni znak liberalcev (in je to še danes).

Na nasprotnem polu so bili konzervativci in reakcionarji, ki so podpirali tako imenovano stranko reda. V razsvetljenstvu so videli preludij k terorju, tisku pa so pripisovali krivdo za širjenje zastrupitve z jakobinskimi in ateističnimi doktrinami. Katoliška cerkev, ki je vse od Luthrovega časa sumničavo gledala na tisk, je stopila na čelo opozicije proti doktrinam, ki so zagovarjale svobodo mišljenja in tiska. Leta 1791, ko je papež oznanil državni status duhovščine, je izrecno obsodil klavzulo o svobodi tiska v deklaraciji o človekovih in državljanskih pravicah. Ker je Bog omejil človeku svobodo s prepovedjo zlih dejanj, je trdil papež, svoboda misli zmotno velja za pravico, ki ne zastara. To mišljenje je pozneje v istem stoletju poudarjeno povzel Pij IX. v *Seznamu zmot* iz leta 1864, kjer je izrekel anatemo proti vsaki doktrini, ki so jo zagovarjali liberalci devetnajstega stoteleja.

Že dosti pred šestdesetimi leti devetnajstega stoletja pa je katoliška rojalistična reakcija v Franciji izrazito nazadovala. Najvišjo stopnjo je dosegla leta 1830, ko je Karel X. (zadnji burbonski kralj) izdal štiri represivne predpise, med katerimi je eden cilj al na ukinit ev časopisov in periodike. Ti ukrepi so sprožili julijsko revolucijo, v kateri so imeli pomembno vlogo tiskarji in novinarji in ki se je končala z nastopom Ludvika Filipa, orleanskega kralja.

Ludvik Filip je kot konstitucionalni monarh brez uspeha poskušal najti srednjo pot med desnico in levico. Leta 1792 se je boril na strani revolucionarjev pri Valmyju in Jemappesu. Njegova protiklerikalna stališča so ga povezala z voltairjanci. Soglašal je tudi s Condorcetovimi pogledi na tisk in njegove učinke. Ko je po letu 1800 potoval po Ameriki, je bodoči meščanski kralj opisal nastop tiska kot najodločilnejšega izmed vseh zgodovinskih dogodkov. Spodkopal je fevdalizem in pripomogel k enakosti, je zapisal in dodal, da »so evropske vlade v zmoti, če mislijo, da lahko zadržijo nepovratne spremembe, ki jih s sabo prinaša tisk«.

Toda ko je Ludvik Filip postal kralj, so ga le nekaj let napadali tako republikanci kot ultraroyalisti, pa se je že čutil dolžnega znova vzpostaviti nadzor nad tiskom. Vendar je bilo orleanske zakone o tisku težko uveljaviti. Enako kot v jurijski Angliji v času Johna Wilkesa so se procesi pred porotnim sodiščem pogosto končevali z oprostivjo obtožencev, brez izjeme pa jim je sledila za napadano vlado neugodna publiciteta. Ko so bili orleanisti leta 1848 poraženi, sta prevzeli začasno vlado v Franciji osebji dveh časnikov in spet je bila razglašena svoboda tiska; nadzor nad njim je znova prišel v veljavo pod Napoleonom III.

Šele po propadu drugega cesarstva in vzpostavitvi tretje republike v sedemdesetih letih devetnajstega stoletja so se spopadi glede zakonov o tisku končali v prid protiklerikalnih liberalcev. V sedemdesetih letih so liberalne stranke po vsej celini zmagoval e. V zadnjih desetletjih devetnajstega stoletja je gibanje za svobodo tiska naposled doživelo uspeh. Rahlo zavistni Carlton J. H. Hayes, profesor zgodovine na Columbij i, ki je bil spreobrnjen katolik in je postal veleposlanik ZDA v Francovi Španiji, je to sprejel z mešanimi občutki. V *Generaciji materializma* (1871–1900) je Hayes opisal, kako se svobodni tisk, množična pismenost in popularno novinarstvo skladajo z bojevitim nacionalizmom, imperialističnimi pustolovščinami in še bolj uničujočimi vojnami. (Omeniti pa je treba, da so napor i za mir od takrat, ko so totalitarni režimi znova vzpostavili nadzor nad tiskom, komaj kaj napredovali.)

Na celini so razsvetljenske doktrine, ki so spodbujale tisk kot orodje napredka, povezovali z bojem proti vplivu duhovščine. Na drugi strani Rokavškega preliva je imel spor nekoliko drugačno obliko. Kot posledica revolucije je tam konzervativna vlada naložila časnikom in revijam nove visoke davke. Razsvetljenske teme so oživljale in hvalnice tisku so se spet krepile, ko so filozofski radikalci, liberalni reformisti, knjižni založniki in izdajatelji časnikov pripravljali kampanjo proti vladnim davkom.

Ostro nasprotje med nevednostjo in znanjem, na katero je opozoril Tom Paine, so v kampanji spet in spet poudarjali. Davke na tiskana gradiva so imenovali »davki na znanje«; ustanovljeno je bilo tudi Društvo za promocijo koristnega znanja. Voditelji delavskega razreda in reformatorji iz srednjega so družno vztrajali, da je za blaginjo naroda nujen prost dostop do tiskanega sveta. Najbolj vneti so bili pri tem Benthamovi in Malthusovi privrženci. Prepričani so bili, da je za bedo revnih delavcev kriva predvsem nevednost in da je izobraževanje najboljše zdravilo za narodove bolezni. Delavci naj bi, ko bi bili poučeni o populacijskih principih, doumeli potrebo po načrtovanju družine in prevzeli nadzor nad svojimi dejanji. Trdili so, da bi lahko odpravili celo alkoholizem, ko bi bilo mogoče potešiti žejo javnosti po novicah, ne da bi bilo delavcem treba hoditi brat časopise v gostilne.

Do leta 1836 so se visoki davki znižali, zakonito so izhajali časopisi za peni in člani Društva za koristno znanje iz srednjega razreda so bili zadovoljni. Glasnikom delavskega razreda pa se je zdelo, da novi zakoniti tisk kot cenovno dostopna konkurenca ogroža njihove neobdavčene podtalne operacije. Pritoževali so se, češ da so zdaj časopisi bogatih cenejši, časopisi revnih pa dražji. Voditelji čartističnega gibanja so nadaljevali kampanje za popolnoma brezplačen tisk. Pri tem so uporabljali razsvetljenska gesla. Henry Hetherington, urednik časnika *Poor Man's Guardian*, je na primer izzivalno zamenjal uradno rdečo znamko s črno, na kateri je bil znak ročne tiskarne in geslo ZNANJE JE MOČ.

Ta uporaba stavka Francisa Bacona iz sedemnajstega stoletja kaže, kako so se gledanja, izoblikovana v času ročnih tiskarskih stiskalnic, še kar naprej pojavljala tudi v dobi novih strojev. Thomas Carlyle je v delu *Sartor Resartus* v svojem neponovljivem slogu zagovarjal Condorcetove poglede. Tisti, ki je prvi skrajšal trud prepisovalcev s premakljivimi črkami, je zapisal Carlyle, je razpusstil najete vojske, odpustil večino kraljev in ustvaril popolnoma nov, demokratičen svet. Charles Dickens je leta 1843 opisal tisk kot edini proizvod civilizacije, potreben za obstoj svobodnih ljudi. Tisk, je rekel, je vodnjak znanja, branik svobode, ustanovitelj in ohranjevalec svobodnih držav.

Carlyle je nasprotoval širjenju demokracije in Dickens je izražal grenke misli o hranjenju neusmiljenega stroja. Komentatorji, ki so v devetnajstem stoletju bili plat zvona zaradi učinkov povečane proizvodnje, so še zmerom preigravali variacije na davno znane teme. O zaskrbljenosti zaradi samega širjenja tiskanih gradiv in trgov, zasutih z nekoristnimi papirji, se je govorilo že v prejšnjih stoletjih. V sedemnajstem stoletju se je sir Thomas Browne pritoževal, da se tiska preveč knjig kratko malo »v podporo branži in tiskarskim skrivnostim«. V naslednjem stoletju je Alexander Pope predstavil svojo apokaliptično vizijo poplave tiskarskega črnila, ki širi temo čez zemeljsko površje.

Kljub vsemu pa je bila statistika na strani tistih, ki so se čutili žrtve nezaslišane množine odpadkov zaradi industrializacije. »Ceneni romani, ogabni in puhli, ki se bohotijo na policah kioskov na naših železniških postajah«, so

užalili rahločutnost Matthewa Arnolda (podobno kot nas danes žali vsebina knjižnih polic na letališčih). V pozni viktorijanski dobi je občinstvo, ki je bilo nekoč čuječe in odgovorno, po besedah G. M. Younga zdrsnilo v stanje »barbarstva in otročjosti, ki ju je lahko vznemiriti in lahko zadovoljiti« – žalostno stanje, ki mu je botrovala neodgovornost tiska.

Ideja, da bi tisk lahko pripomogel k barbarstvu, izbruhu vojne mrzlice in otroški nevednosti, je bila v ostrem nasprotju s pričakovanji članov Društva za koristno znanje. V devetnajstem stoletju so liberalci še vedno polagali vse upe v izboljšave tiskarskih postopkov in nenehno naraščanje bralnega občinstva. John Stuart Mill je bil zaskrbljen zaradi vpliva množičnega trga na tradicionalne vrednote, zaradi širjenja konformizma, zlorab pismenosti in odtujenosti izobražencev. Vendar je sprejemal tudi vse »sodobne komunikacijske pripomočke« in nikoli ni podvomil v vrednost ustanov, ki so zagotavljale svobodo tiska.

Nekateri opazovalci v devetnajstem stoletju so gledali na množenje tiskanih gradiv z mešanimi občutki. Drugi so v tem videli nesporno jasen potek dogajanj. Nasprotniki razsvetljenstva in francoske revolucije so s posebno naklonjenostjo gledali na tiste davne zlate čase, ki jih še ni motilo bruhanje tiskarskih strojev. Konzervativci in reakcionarji so izražali novo spoštovanje do izročila iz časov

pred pismenostjo, nepisanih zakonov, mitov in legend iz ustnega izročila. Katoliški rojalisti so cenili srednjeveške katedrale, iluminirane rokopise in samostanske pisarje. Mnogi kulturni artefakti, slavljeni v času nove gotike, so bili glede tiska dejansko popolnoma nedotaknjeni.

Edmund Burke se je v *Razmišljanjih o revoluciji v Franciji* pritoževal, da je čas viteštva mrtev: »Čas viteštva je mimo. Nasledil ga je čas sofistov, ekonomistov in računarjev in slava Evrope je za zmeraj ugasnila.« Kmalu potem je čas viteštva literarno znova oživel v romanih sira Walterja Scotta. Med številnimi Scottovimi občudovalci na celini je vreden posebne omembe mladi Victor Hugo zaradi slavne razprave o tisku in njegovih posledicah. Tej tematiki je posvečeno celo poglavje v Hugojevem *Notredamskem zvonarju*. Gotska katedrala z veličastnimi vitraji in kamnitimi kipi v tem romanu stoji nasproti tiskanemu slovarju, in bralec je povabljen k objokovanju zmage pedantnosti nad poezijo.

Kar so utilitaristi šteli za koristno znanje, je nova generacija romantikov, prežetih z nemško filozofijo, ki so bolj cenili domišljijско vizionarstvo kot natančno načrtovanje, zaničljivo odpravila kot plitvo in enodimenzionalno. Suhoparni dlakoepci ali drobnjakarski knjigovodje so se nemara res lahko hvalili z obvladovanjem dejstev in števil; a tistim, ki so pili iz vodnjakov ljudske modrosti, so bile dosegljive globlje resnice. Vendar se niti ljudska modrost ni mogla izogniti vdoru tržnih vrednot; cenene izdaje obrabljenih zgodb, ki so nekoč krožile v obliki balad, so se obnavljale in prepisovale za množice in se počasi izrodile v kič. Brž ko ni bilo več aristokratskega pokrovitelja, je vsa estetska prizadevanja okužila veriga denarja – vsaj tako je veljalo.

Obenem pa je razcvet kulture tiska v devetnajstem stoletju omogočil avtorju dosego neslutene priljubljenosti novega kulturnega junaka. Samo pomislimo na ljudi, ki so čakali na pomolu, da bi zvedeli za usodo male Nell, ali na množice oboževalcev, ki so stopali za krsto Victorja Hugoja. (Ali sodbe o »smrti avtorja« v zadnjem času pomenijo samo to, da ne bo nikoli več na pogreb nobenega avtorja prišlo toliko ljudi?) Carlylov »junak kot književnik« s svojimi »avtorskimi pravicami in avtorskimi krivicami« je bil stranski proizvod pravih brezosebni tržnih sil, za katere je večina avtorjev trdila, da jih prezira. Premoženje avtorja romanov v nadaljevanjih, na primer, je bilo odvisno od nove tehnologije, ki so jo uporabljali založniki časopisov. Toda literati devetnajstega stoletja so še kar naprej vzdihovali za bardsko poezijo, umetnostjo pisarjev in zlahtnimi patroni. Še med hranjenjem nenasitnega stroja so z vsem besom ludistov rohnili nad njim.

Nemara najbolj obtožujoč opis tiskarske kulture v industrijski dobi najdemo v Balzacovih *Zgubljenih iluzijah*. Roman se začne s pogledom na svet, ki ga je francoska revolucija postavila na glavo. Najprej plemič in nato duhovnik morata garati za nepismenega kmeta, ki je postal podeželski tiskar. Ta si času strahovlade po revoluciji nabere veliko bogastvo, tako da zaposli svoja nekdanja gospodarja kot najeta delavca. Stari lopov je prevelik skopuh, da bi svoje

stiskalnice pošteno opremil. Kopiči si denar z grabežem in stradanjem članov svojega gospodinjstva. (Ta podoba spominja na Erazmov portret stiskaškega tasta Alda Manuzzia, založnika Andrea Torresanija iz Asole.) Prizorišče se nato prestavi v velemesto Pariz, ki je naslikano kot nekakšen pekel, tržne sile pa sijajo v srhljivi svetlobi. Skopuški rokodelec s svojo leseno ročno stiskalnico je obtičal na deželi; v Parizu pa so že stopili v veljavo železni zakoni kapitalizma. Založniki, ki vlagajo v puhle uspešnice, ščitijo svoje naložbe s podkupovanjem in izsiljevanjem; poskrbijo, da pokvarjeni kritiki hvalijo ničvredne knjige in kritizirajo ali ignorirajo dobre. Uboge avtorje prisilijo, da izberejo med suženjstvom sistemu in stradanju na svojem.

Balzacov portret prizanesljivih založnikov in obupanih piscev z Grub Streeta prepogosto jemljejo preveč zares kot realistično sliko pariškega knjižnega trga v devetnajstem stoletju. Malo popusta si avtor zasluži za osebno izkušnjo propadlega tiskarja in založnika, pa tudi za partizansko dnevno politiko. Balzac je vse življenje občudoval sira Walterja Scotta. Eden njegovih prvih uspešnih romanov, *Chouani*, je slavil protirevolucionarni odpor.

Upoštevati je treba tudi dolgo zgodovino trenj med avtorji in založniki. Vse od Erazmovih dni pa do danes bi komaj našli avtorja, ki ne bi kdaj izrazil odpora do hladnokrnega, zaslužkarskega založnika, ki iztisne iz sestranih pisateljev zadnji peni in hkrati vneto trguje z manj pomembnimi dobrinami. Zanimivo je, da je v *Zgubljenih iluzijah* mogoče najti namige na odmaknjeno zlato dobo tiskanja z ročno stiskalnico, ko so opravljali svojo obrt Aldo Manuzzio, Estienni in Elsevierji. Tu je, kakor povsod, romantična domišljija devetnajstega stoletja postavljala najboljše iz preteklosti proti najslabšemu v sedanjosti, poudarjajoč vlogo aristokratskih pokroviteljev in omalovažujoč sile trga, ki so vplivale na književnost pred industrializacijo.

Srhljivk o pohlepu in sleparstvu prvih tiskarjev in založnikov ni težko najti. Ob Aldovem skopuškem tastu je še eden izmed slavnih zgodnjih tiskarjev, pionir med založniki atlasov, W. J. Blaeu (ki je bil povezan z zoro t. i. zlate dobe nizozemskega založništva), izzval nekega sodobnika, da je potožil: »Bolj ceni svoje lastno kot splošno dobro, bolj ga skrbi zlato kot čast in na nič drugega ne misli kot na dobiček.« Elsevierje, ki so bili nemara zadnji predstavniki nizozemske zlate dobe, so pogosto obtoževali krutih dejanj – v nekem primeru tega, da so pustili vdovo in siroto stradati. Nizozemci so bili še posebno verjetne tarče takih obtožb. Med angleško-nizozemskimi vojnami so jih karikirano predstavljali kot puste računovodje in stiskaške trgovce. Karikature so še krepili francoski književniki osemnajstega stoletja, ki jim ni bilo prav, da morajo poslovati z inozemskimi trgovci. Mitični amsterdamski založnik, ki ni znal brati, vendar je povzročil, da je na milijone Francozov to znalo, je postal nesmrten po Voltairovi zaslugi.

V Voltairovih časih so obrtniki še ročno upravljali lesene stiskalnice in papirništvo še ni bilo mehanizirano. Vendar so bili književniki prepričani, da so priče začetku železne dobe komercializma. Omembe vredno je, da Balzacova

podoba po mnenju zgodovinarja Roberta Darntona ustreza založništvu osemnajstega stoletja, čeprav prizanesljivi založniki in nesrečni garaži v Darntonovih študijah pripadajo predrevolucijski in predindustrijski dobi. Darntonov opis brezobzirnega založniškega posla se prav v maločem razlikuje od Balzacovega, le da Darntonovi založniki delajo zunaj francoskih meja in da Balzacove bolj skrbi, ali bodo deležni ugodne omembe v pariškem dnevnem tisku.

Ob omembi dnevnega tiska ne moremo mimo okoliščine, ki zasluži posebno obravnavo. Do tod sem sledila enemu Carlylovih esejev in govorila o »velikanskem razpenjenem morju natisnjenih besed, ki ga zmuzljivo imenujemo literatura«, ne da bi ločevala med knjigami in časniki. Takšna razločevanja se zdijo razmeroma nepomembna, če gledamo na te reči kot na kognitiven proces, popularizacijo in cenzuro. Seveda je bilo manj verjetno, da bodo založnike preganjali zaradi dragih knjig, namenjenih elitam, kot zaradi cenenih časopisov, ki so vnašali nemir med množice. Toda poskusi nadzora nad vsem tiskom so bili značilnost avtoritarnih režimov v preteklosti in zaznamujejo totalitarne režime tudi v tem stoletju. Liberalci v devetnajstem stoletju so nasprotovali tako seznamu prepovedanih knjig kakor cenzuri nad revijami in časniki. (Težka knjiga, ne berljiv pamflet, je bila vzrok smrtne obsodbe Salmana Rushdieja.) Še več, razlike med knjigami in revijami so bile pogosto zabrisane zaradi izhajanja v nadaljevanjih in časopisnih podlistkih.

Kljub vsemu pa se mora še tako skicirano poročilo umakniti posebni niši, ki jo zavzema časnikarstvo. Robert Owen je opisal časopis kot »najmočnejše orodje dobrega in zla, ki je kdaj delovalo zaradi človekove ustvarjalnosti«. John Stuart Mill je, ko je razgabljal o »tiraniji« javnega mnenja, pripomnil, da množice nič več ne prevzemajo pogledov od cerkvenih ali državnih dostojanstvenikov. Pa tudi knjige jih ne vodijo. »Namesto njih mislijo ljudje, zelo podobni njim samim – skozi časopise.« Konca knjige dejansko niso prvi napovedali sodobni komentatorji elektronskih medijev, ampak kritiki časopisnega tiska v devetnajstem stoletju. Oswald Spengler je v *Propadu Zahoda* povezal iznajdbo tiska z rojstvom faustovskega človeka. Trdil pa je tudi, da je – enako kot je dobo pridige nasledila doba knjige – tudi doba knjige zamenjala doba časopisa. Kot bomo videli, je povzermal že izrečena opazanja Carlyla in Louisa Blanca.

Da so časopisnemu tisku pripisovali vse večji pomen, je bilo v veliki meri posledica izboljšav v papirništvu in tiskarski tehnologiji, pa tudi francoske revolucije, zlasti nenadnega velikanskega razmaha pariškega časnikarstva v letu 1789. Toda pogledi pariških novinarjev so se oblikovali že ob dogodkih davno pred letom 1789 – vsaj v šestnajstem stoletju, ko je v Benetkah Aretino, tako imenovani oče časnikarstva, oral ledino pri izkoriščanju publicitete v izsiljevalske namene. Satire na novinarstvo so dobro poznali obiskovalci londonških gledališč v času Bena Jonsona. Po angleški državljanski vojni se je neki uradnik v službi Karla II. pritožil: »Zaradi tiska množice vse preveč vedo o dejanjih in namerah svojih voditeljev. /.../ Zato jih ne le mika, da bi se vmešavali v vladne zadeve, ampak jim to daje kar nekakšno pravico in pooblastilo.«

Kmalu po letu 1700 sta se pojavili dve ločeni poročili – eno je napisal Francoz, drugo Nemec –, ki sta zagotavljali, da je napočilo stoletje časnikov. V teku osemnajstega stoletja se je veliko razpravljalo o časnikarskem poklicu, in to redko s prijaznimi besedami. (V tistem času je bilo okrog izraza *časnikar* nekaj zmede, saj je označeval tako ugledne urednike učenih listov kakor razvpite obrekljivce, ki so barantali s čenčami in izsiljevanji.) Filozofi so bili v glavnem vzvišeni. Po Diderotovem mnenju so bili časniki kot nalašč za ljudi, ki so bili preleni, da bi brali knjige; zanj je bilo časnikarstvo »beden in suženjski poklic«.

Med radikalnimi političnimi aktivisti, ki so občudovali Johna Wilkesa, Sama Adamsa in Toma Paina, pa je veljalo, da časnikarji opravljajo višje poslanstvo »ljudskih tribunov«. Za nasprotnike Jurija III. je bil časopisni tisk »trinogov sovražnik in prijatelj ljudstva«. Pripisovali so mu enako moč nad javnim mnenjem, kot jo danes pripisujemo televizijskim poročilom. Tisk je bil idealno orodje za dviganje zavesti »naroda na ulici«. Jacques Pierre Brissot je zatrdil, da »brez dnevnih in drugih časopisov ameriške revolucije ne bi nikoli bilo«. Med francosko revolucijo je novinarstvo rabilo Brissotu (pa Mirabeauju, Maratu, Desmoulinsu in še mnogim) kot »preludij k moči«. Isto temo so znova preigrali leta 1848, ko sta vodstvi dveh časopisov prevzeli začasno francosko vlado.

V času po atlantskih revolucijah so opazovalci začeli razmišljati o možnosti, da bi sestavili nov državni organ iz predstavnikov tiska. Najvplivnejši zagovornik tega je bil verjetno Thomas Carlyle, ki je zapisal, da so časnikarji »zdaj naši resnični kralji in duhovniki« in da je »prava Anglikanska cerkev v rokah urednikov naših časopisov«. Najbolj odmevne Carlylove odstavke o časnikarstvu najdemo v *Zgodovini francoske revolucije*, kjer opisuje izbruh dnevnega tiska na pariških ulicah leta 1789. Odlomek se začne takole: »Veliko je časnikarstvo; vsak sposoben urednik je danes vladar sveta.«

Carlylove stavke je povzel in prevedel v francoščino Louis Blanc, da bi jih uporabil v svoji zgodovini francoske revolucije. Ko je Blanc, ki se je iz časnikarja prelevil v poslanca, končal to kariero, je napisal pogosto navajano poglavje o pojavu časnikarstva kot novega dejavnika v medčloveških dogajanjih. Knjige so za mirnejše čase, je parafraziral Carlyla, zdaj pa živimo v dobi, ko danes požira včeraj in ko jutri mora požreti danes. In potem pride slavna krilatica: Casa knjig je konec, prihaja doba časopisov.

Spet je bil Carlyle tisti, ki je idejo, da časopisni reporterji sestavljajo nekakšen nov četrti stan, pripisal Edmundu Burku: »Burke je rekel, da so v parlamentu trije stanovi; a tam na reporterski galeriji je sedel *četrti stan*, daleč pomembnejši od vseh. To ni nobena prispodoba ali duhovičenje, ampak neizpodbitno dejstvo – in to za nas v teh časih zelo pomembno ... Kdor koli zna govoriti in govori danes vsemu ljudstvu, postane sila, del vlade z neodtujljivo težo pri pripravi zakonov, z vsemi atributi oblasti.«

Ni gotovo, ali je Burke res kdaj pokazal na reportersko galerijo in skoval tisti stavek. Ampak v letih po 1820 so ga poznali vsi. Neprestano so ga

uporabljali liberalni politiki, kot Macaulay in Brougham, in v anglo-ameriškem govoru živi vse od tistih časov. Za ameriško variacijo na isto temo je poskrbel v petdesetih letih naslov knjige Douglassa Caterja *Četrta veja vlade*. Kot predgovor svojemu delu je Cater navedel epigraf Jamesa Restona: »Devetnajsto stoletje je bilo čas romanopiscev. Dvajseto je doba časnikarjev.« Človek se vpraša, zakaj neki opazovalci v zahodnem svetu čutijo potrebo po takih izjavah. Od časa Daniela Defoeja do časa Normana Mailerja sta romanopisec in časnikar živela drug ob drugem; neredko je isti človek prevzemal obe vlogi.

Vsekakor so se sredi devetnajstega stoletja časnikarji že vedli nekako samozadovoljno. Idejo o četrtem stanu so povzeli vodilni pisci London Timesa: »Z vsakodnevnim obračanjem na razsvetljeno silo javnega mnenja, napovedovanjem dogodkov, kadar je bilo le mogoče, premoščanjem vrzeli med preteklostjo in prihodnostjo, širjenjem pogleda do obzorij sveta je bilo časnikarstvo zdaj resnično stan z večjim dometom kot kateri koli drug« – tako je pisalo v nekem uvodniku London Timesa v letu 1852. Nekateri pisci so sprejeli to hvalo tako, kot je bila napisana; drugi so jo vzeli za tarčo ostre satire. Thackeray je v *Pendennisu* opisal grozo, ki ga je obšla, ko je šel ponoči mimo prostorov nekega londonskega časnika z žarečimi napisi: »Poglejte ga! Tu je, veliki stroj, ki nikoli ne spi. Svoje ambasadorje ima v vsakem kotičku sveta in sle na vsaki cesti.«

Trollopu se je posrečilo zmanjšati prenapihnjeno pomembnost časnikarjev v parodični epski prozi: »Z Olimpa je prišlo 50 000 nočnih ukazov za vladanje podložnemu narodu. Objavil je edine nezmotljive bule za vodenje britanskih duš in teles. Samooklicani samoposvečeni visoki svečenik, večno nezmotljiv večno čuječ in vseveden, od sanktpeterburških palač do connaughtskih bajt; nič mu ne uide.« Bralci (ali gledalci) Trollopovega *Čuvaja* bodo vedeli za domnevno nečloveško in nemoralno vedenje reporterja London Timesa (ali Jupitra, kot ga je imenoval Trollope). Moč, ki jo je pisatelj pripisoval časniku, je bila popolnoma nezanesljiva. Nihče ni bil odgovoren zanj, razen nemara oglaševalcev, ki so pogojevali cene z višino naklad.

Nastanek neodvisnega časopisnega tiska, ki je v devetnajstem stoletju izzval toliko komentarjev, so povezovali z zamenjavo vladnih subvencij s komercialnimi oglasi – pojavom, ki se je v Angliji že dodobra razvil, preden je prestopil Rokavski preliv, in na katerega so konzervativni ministri gledali z obupom. Kot je rekel D. C. Somervell: »Leta 1795 je založnik Timesa privolil, da bo za pokojnino 600 funtov podprl vlado. Njegov naslednik bi se leta 1815 takšnemu predlogu smejal.« Somervell je tudi zabeležil pritožbo lorda Liverpoola Castlereagha, češ da noben časnik ne sprejema več denarja od vlade. Kadar je bila njihova podpora najpotrebnejša, jih ni bilo več mogoče podkupiti. Namesto da bi moledovali za usluge pri vladi, so postali petolizniki publike. Pozneje so seveda radikalci in socialisti zatrjevali, da navezanost na oglaševalce še zdaleč ne zagotavlja neodvisnosti tiska, ampak ga – nasprotno – spravlja v še večjo odvisnost od posebnih interesov velikih poslovnežev. Za laburiste

devetnajstega stoletja so bili časniki, kot London Times, podrepniki ne javnosti, ampak bogatih družb.

Vdor komercialnih interesov v književnost, zaradi katerega so literati tarnali brez konca, je še posebej jezil pisce leposlovja v devetnajstem stoletju, ki so potrebovali publiciteto in se pulili za prostor, ne samo s politiki, ki so polnili časopisne stolpce, ampak tudi z banalnimi proizvodi. Théophile Gautier je v *Gospodični de Maupin* (1835) izrazil divji gnev nad mislijo, da bi oglaševal svoje delo ob elastičnih pasovih, ovratnikih za krinoline, stekleničkah z dudami in tabletah proti zobobolu. Pritoževal se je, da poročila o senzacionalnih sodnih procesih tako spodbujajo lakoto javnosti po škandalih, da »se bralec ne da več ujeti na drugačno vabo kot na trupelce v prvem stadiju razpadanja. Ljudje so bolj podobni ribam, kot nekateri očitno mislijo.« Čeprav so se mnogi avtorji zgražali nad senzacionalizmom drugih, se je le malokdo lahko odrekel upanju, da bo sam ustvaril senzacijo.

Pisatelji niso bili edini, ki so izražali zaskrbljenost zaradi učinkov senzacionalističnega novinarstva. Podobno kot so nekdanji tiskarji obtoževali drug drugega brezobzirnosti, so se tudi časniki obmetavali z zmerljivkami: »kibla gnojnice«, »korupcijsko vedro pomij« in podobni vzdevki panogi gotovo niso bili v čast. Moralisti so – kakor že stoletja – vztrajali pri objokovanju dejstva, da so občinstvu ljubše kvante kot vzgojna zgodba. In podobno kot še danes so se zdravniki vznemirjali zaradi nazadovanja narodovega mentalnega zdravja.

Zdravnik z imenom Isaac Ray je leta 1863 objavil knjigo z naslovom *Mentalna higiena*, v kateri je trdil, da ni »noben posamezen civilizacijski dogodek toliko prispeval k ohranjanju mentalne dejavnosti sodobnih časov kot tiskarska umetnost; in še v nobenem obdobju od njene iznajdbe niso bile njene dobre in slabe strani bolj razširjene«. V nadaljevanju je Ray izrazil zaskrbljenost zaradi posledic te razširjenosti in med drugim omenil tudi škodljive učinke poročil o kaznivih dejanjih na narodovo psiho: »Podrobnosti gnusnega sojenja zločincu, kjer se razkrijejo najmračnejše plati naše narave, imajo občinstvo, za katero bi bila potrebna sodna dvorana, velika kot zemeljska polobla.«

Glede takih vprašanj se današnja mnenja ne razlikujejo veliko od pogledov devetnajstega stoletja. Pritožbe sicer letijo na različna množična občila, vendar so si precej podobne: vsesplošna navzočnost seksa in nasilja; vsiljiva propagandna sporočila; prilagajanje okusu množic; skoraj hipnotična moč nad človeškim umom. Nič več se ne govori o podleganju knjige časniku (čeprav še vedno velja za staromodno). Zdaj je časopis tisti, ki naj bi podlegel televiziji. Na časopisni tisk se že začčenja gledati z nekakšno nostalgijo, s kakršno so se nekoč spominjali začetkov lesene ročne stiskalnice – najboljše iz preteklosti se še vedno postavlja nasproti najslabšemu iz sedanjosti.

Časopisnemu tisku sem posvetila precej prostora, deloma zato, ker je nekaterim opazovalcem v devetnajstem stoletju napačno napovedal smrt knjige, pa tudi zato, ker sem želela poudariti nekatere vidike kulture tiska, ki jih danes pogosto spregledamo. Vzemimo na primer splošno sprejeto stališče Marshalla McLuhana, da tisk spodbuja »linearne, sekvenčne« načine mišljenja. To gledanje nerazložljivo zanemarja nelinearno, nesequenčno obliko zgodb, kakršno ponujajo naši današnji časopisi. Prav mogoče je, da je na slikarje dvajsetega stoletja, ki eksperimentirajo s tehnikami kolaža, vplivalo oblikovanje prvih strani časnikov. Izpostavljenost časopisom je verjetno pripomogla, da so se zaporedni rodovi navadili videti drugo ob drugi stvari, ki pravzaprav ne spadajo skupaj.

Gutenbergova galaksija Marshalla McLuhana je upravičila svojo nelinearno predstavitev s sklicevanjem na teorije polja v sodobni fiziki. Če upoštevamo neobičajni format in zamenjavo naslovov poglavij z naslovnimi vrsticami, je vpliv časopisa mogoče bolj realen. Spregledati ne gre tudi avtorjevega poznavanja ne elektromagnetne teorije, ampak angleške književnosti. Biti večč literarne kritike je v šestdesetih letih pomenilo biti nedovzetan za zgodovinske pripovedi ne glede na druge usmeritve. Na delu so bili tudi drugi protizgodovinski vplivi, na primer katoliška teologija. Zdi se mi, da McLuhanov postopek dolguje sv. Avguštinu precej več, kot je avtor pripravljen priznati. Kronistov sekvenčni pristop je navsezadnje pomemben samo za sprieno in časovno omejeno mesto ljudi. Božje mesto obstaja zunaj zgodovinskega časa; vsi dogodki, ki se vrstijo na zemlji, so hkrati navzoči tudi v božjih mislih.

Da katoliška teologija ni brez pomena v medijski analizi, se kaže ne le v svetu McLuhana, ki je bil spreobrnjen katoličan, ampak tudi v delu Walterja

Onga, ki je jezuitski duhovnik. V nasprotju z luteranci, ki so slavili tisk kot najvišje dejanje božje milosti, bi nas katoliški učenjaki bolj verjetno opomnili, da je utelešenje božje delo – zares najvišje delo božje milosti – v času pisarjev. Tako Ong v *Navzočnosti besede* piše:

Bog je stopil v zgodovino človeštva natanko takrat, ko /.../ bi imel njegov vstop največ možnosti, da bi obstal in se razcvetel /.../. Vernik vidi v tem, da je božje razodetje pognalo korenine v človeško kulturo, potem ko je bila odkrita abeceda, vendar preden je tisk prerasel ustne strukture in preden je elektronska kultura še bolj zabrisala osnovno naravo sveta, božjo previdnost ...

(Človek se vpraša, ali bi tisti evangeličanski pridigarji, ki danes dosegajo milijone poslušalcev s pomočjo elektronske Cerkve, soglašali, da se osnovna narava Besede s tem zabriše.)

Za očeta Onga je bil čas pisarjev vsekakor v posebni prednosti, ker je vključeval inkarnacijo. Kot smo že omenili, je isto obdobje vsebovalo tudi druge blagoslove, ko je bila na vrhuncu nova gotika. Vitraji in iluminirani pergamenti so bili v časteh tudi v času obsodbe brezbarvnega in brezdušnega svetovnega mehanizma razsvetljenskih deistov. Romantično obtoževanje dobe razuma je ostalo nedotaknjeno v McLuhanovem delu *Gutenbergova galaksija: Nastajanje tipografskega človeka*. Toda argumente, ki so nekoč leteli na Voltaira in njegove somišljenike, je McLuhan prenesel na tisk in njegove posledice – z izjemnimi rezultati. Navsezadnje je tiskani svet dosegel nesporno premoč, ko je bilo romantično gibanje na višku. Kako so McLuhanovi najljubši besedni umetniki ušli okužbi z vseobsežnimi učinki tipografije, bo treba še pojasniti. Domnevno osiromašeno, enostransko gledanje Isaaca Newtna pripisujejo kulturi tiska, preroške domišljije Williama Blaka pa ne. Pa vendar je tisk zagotovo igral enako pomembno vlogo v delu pesnika in grafika kot v delu fizika in matematika.

Kot so že omenjali številni kritiki, so dodatni učinki tiska zlasti očitni v značilnih formulacijah samega McLuhana. Bil je nenasiten bralec in v njegovih besedilih se je trlo navedkov iz najrazličnejših knjig. Kljub nagnjenju do romantikov devetnajstega stoletja mu je manjkalo zgodovinske domišljije kakega Carlyla ali Micheleta in prav nič se ni potrudil oživiti mnogodimenzionalnosti življenja v minulih časih. Tipografski človek očitno trpi za prav tisto boleznijo, ki jo njegov stvaritelj domnevno opisuje: predstavlja se kot neprepričljiv in abstrakten konstrukt, sestavljen s pomočjo škarij in lepila.

Škarje in lepilo so zdaj iz mode; integriteta rokopisa je v nevarnosti in bloke besedila premikamo s pritiski na tipke. Vendar pogledov prejšnjih rodov ni mogoče tako zlahka zbrisati kot besede na zaslonu. Zahodnjaške navade, ki so se obdržale tako dolgo, bodo verjetno obstale tudi naprej, pa naj izumijo še toliko elektronskih naprav. Preuranjeni nekrologi ob smrti pridige in koncu knjige sami po sebi govorijo o trdoživih navadah duha. Ob samem napovedovanju jutra nove dobe z nastopom novih medijev so sodobni analitiki še naprej, četudi nenamerno, priče neizbežnemu ohranjanju preteklosti.